

ພຽງຄົມດວກ

03

ສັດໃນວຽນນະກຣມອີສານ : ການຄົ້ນຄວ້າໃນມິຕິການ
ວິຈານຊີເວນິເວດ

Animals in Isan Literature: An Exploratory Study in Ecocriticism

Received: October 2, 2024 | Revised: November 26, 2024 | Accepted: November 29, 2024
DOI :

คมกฤษณ์ วรเดชนัยนา*

Khomkrit Woradejnaiyana

* อาจารย์ประจำสาขาวิชาภาษาไทย คณะครุศาสตร์อุตสาหกรรม มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน
วิทยาเขตขอนแก่น อีเมล : Khomkrit.wo@gmail.com

Lecturer, Department of Thai, Faculty of Technical Education. Rajamangala University of
Technology Isan Khonkaen Campus. Email: Khomkrit.wo@gmail.com

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสัตว์ในวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคาก โดยเป็นการศึกษาในมิติการวิจารณ์เชิงนิเวศ 2 ประเด็นหลัก คือ 1) ภาพแทนของสัตว์ 2) จริยธรรมของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ โดยผลการศึกษาพบว่า ภาพแทนของสัตว์มี 2 ประการ คือ 1) สัตว์เป็นภาพแทนของอำนาจธรรมชาติที่มีเหนือมนุษย์ เพราะสัตว์มีสัญชาตญาณ การรับรู้ภาวะแปรปรวนของธรรมชาติก่อนมนุษย์ 2) สัตว์เป็นภาพแทนของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเชื่อมโยงกับสถานภาพของพญาคันคากที่ถือกำเนิดในฐานะของพระโพธิสัตว์ รับบัญชาของพระอินทร์ซึ่งอยู่ในโลกศักดิ์สิทธิ์ให้มาเกิดยังโลกมนุษย์นั้น หากการมองลักษณะการเป็นคู่ตรงข้ามกันระหว่าง “เมืองคน” กับ “เมืองเทพเจ้า” การสร้างตัวตนให้กับพญาคันคากจึงกลายเป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ที่เป็นตัวเชื่อมคู่ตรงข้ามให้เป็นสายใยเดียวกัน นอกจากภาพแทนของสัตว์แล้ว ยังพบว่ามี การนิยามความหมายให้กับสัตว์ซึ่งได้นำเสนอจริยธรรมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ 2 ประการคือ 1) สัตว์ในฐานะตัวเชื่อมระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ แม้ความอหังการและเหิมเกริมของมนุษย์ที่กระทำต่อธรรมชาติและมุ่งหมายที่จะพิชิตธรรมชาตินั้น แต่เมื่อพิจารณาย้อนกลับกลับซ้ำวิธีคิดจะพบว่า เมื่อมนุษย์ประสบภัยพิบัติไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใดก็ตาม มนุษย์ย่อมต้องพึ่งพาธรรมชาติเพื่อการดำรงชีวิต 2) สัตว์ในฐานะผู้รักษาสมดุลทางนิเวศ ภาวะสงครามระหว่างพญาคันคากพร้อมไพร่พล สัตว์กับพญาแถนนั้น สื่อให้เห็นว่า แท้จริงแล้ว สัตว์คือผู้รักษาสมดุลทางนิเวศ ซึ่งเป็น บทบาทที่มีความสำคัญเพราะทำให้โลกมีสภาวะเป็นปกติ

คำสำคัญ: การวิจารณ์เชิงนิเวศ, ภาพแทน, จริยธรรม, วรรณกรรมอีสาน

Abstract

This research paper aims to study animals in the Isan literature of the Phrayakhankhak by studying two major themes of ecocriticism: the representation and ethics of human-animal relationships. Animals are presented in the literature in two ways: (1) Animal representing natural powers above human beings, because animals have a better instinct, and a keener perception of the variability of nature than humans. 2) An animal representing sacred power, which is linked to the status of the Phrayakhankhak, who was born a god in the sacred world before reincarnating into the human world. In addition to the representation of animals, it has also been found that meanings have been defined for animals, which represent the ethics of the relationship between humans and animals: 1) Animals are the connector between man and nature. Even though humans commit violent acts against nature and aim to conquer it, when considering the reversal of roles, it is found that when humans suffer disasters for whatever reason, humans have to rely on nature for their livelihood. 2) The animal as an ecological balancer: the war of the Phrayakhankhak and his animals against Phrayatan, in which the animal is an ecological balancer, plays an important role in bringing the world back to normal.

Keywords: ecocriticism, representation, ethics, Isan literature

บทนำ

เมื่อพิจารณาจากแง่มุมของจักรวาลวิทยาของพระพุทธศาสนาแล้ว สัตว์นั้นนับว่า เป็นสภาพชีวิตที่อยู่ในอบายภูมิ เพราะสัตว์มีชีวิตอยู่ด้วยสัญชาตญาณ ไม่มีหลักศีลธรรม นอกจากกฎของธรรมชาติที่สัตว์ใหญ่กินสัตว์เล็ก ผู้ที่อยู่รอดคือผู้ที่แข็งแรงกว่า และอยู่บนหลักความจริงที่ว่า ทั้งในด้านจิตวิญญาณและสติปัญญา สัตว์ไม่สามารถเข้าใจในสังขารแห่งชีวิต และในโลกของสัตว์นั้นไม่ปัญญาญาณ (กรมศิลปากร 2516: 47) พระพุทธศาสนามองสรรพสิ่งเป็นองค์รวมทั้งมิติทางกายและจิตวิญญาณ คือมนุษย์ย่อมต่ำลงเมื่อเขาทำลายสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสัตว์ทั้งหลาย และแท้จริงแล้วจักรวาลเป็นครอบครัวใหญ่ครอบครัวหนึ่ง เราทุกคนมีความเกี่ยวข้องเป็นญาติกันทางธรรมชาติ เช่น ส่วนประกอบร่างกายมนุษย์ก็นำสสารและพลังงานจากธรรมชาติ มีธรรมชาติ น้ำ ลม ไฟ ฯลฯ ทั้งดำรงอยู่และสลายก็คืนกลับสู่ธรรมชาติและญาติทางจิตวิญญาณ (ประเวศ อินทองปาน 2559: 122)

ตัวบทวรรณกรรมจึงเป็นพื้นที่สำคัญอีกพื้นที่หนึ่งที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ไม่ว่าจะเป็นธรรมชาติที่มีชีวิต เช่น พืชและสัตว์ หรือธรรมชาติที่ไม่มีชีวิต ในวรรณกรรมประเภทเรื่องเล่ามักใช้ธรรมชาติเป็นฉากและบรรยากาศหรือตัวละคร ความสัมพันธ์เหล่านี้เกิดขึ้นนับแต่มนุษย์รู้จักการเล่าเรื่องมาแล้ว ไม่ว่าจะเป็นการ

เล่าแบบมุขปาฐะหรือบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร ดังปรากฏให้เห็นในนิทาน ตำนานปรัมปรา อันเป็นรูปแบบเรื่องเล่าในยุคเก่าจนมาถึงเรื่องเล่าสมัยใหม่ ในนวนิยาย เรื่องสั้น หรือแม้แต่กวีนิพนธ์ ธรรมชาติที่กล่าวถึงนี้ได้แก่ พืช สัตว์ รวมไปถึงภูมิทัศน์ต่างๆ ในฐานะสิ่งแวดล้อมในวิถีการดำเนินชีวิตของมนุษย์ (ธัญญา สังขพันธานนท์ 2560: 329-330)

อย่างไรก็ตามเรามักพบว่า ความสนใจศึกษาเรื่องธรรมชาติในวรรณกรรมยังคงให้น้ำหนักไปที่ธรรมชาติซึ่งเป็นพืชพรรณ และภูมิทัศน์ทางธรรมชาติมากกว่าจะศึกษาในประเด็นที่เกี่ยวกับสัตว์ ทั้งที่มนุษย์มีความสัมพันธ์กับสัตว์ในหลายมิติ ในการสร้างสรรค์ศิลปะวรรณกรรมของมนุษย์มักจะนำเอาเรื่องราวของสัตว์มาเป็นส่วนหนึ่งของเนื้อหาเสมอ เราอาจเห็นได้อย่างชัดเจนในนิทานอีสป ซึ่งมีถิ่นกำเนิดในวัฒนธรรมกรีก และแพร่กระจายไปทั่วโลก ก็เป็นนิทานเกี่ยวกับสัตว์แทบทั้งหมด ในขณะที่นิทานชาดกในพุทธศาสนาซึ่งเป็นเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าเมื่อครั้งยังเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ล้วนแล้วแต่เคยเสวยพระชาติเป็นสัตว์เดรัจฉานนั้นมีอยู่ในชาดกถึง 123 เรื่อง และหากนับเป็นชนิดของสัตว์เดรัจฉานก็มีอยู่ถึง 35 ชนิด (เฉลิมวุฒิ วิจิตร 2558: 176) ในนิทานพื้นบ้านของไทยเองก็มีตัวละครที่เป็นสัตว์อยู่ไม่น้อย ดังที่นักคติชนวิทยาได้จัด

ประเภทของนิทานกลุ่มนี้ว่านิทานสัตว์ กระทั่งมาถึงวรรณกรรมร่วมสมัย ประเภทนวนิยาย เรื่องสั้นและบทกวี ก็มีการนำเสนอเรื่องราวของสัตว์มา โดยตลอด (ธัญญา สังขพันธานนท์ 2560: 330 - 331) แต่การศึกษาเรื่องของสัตว์ในวรรณกรรมท้องถิ่นโดยเฉพาะวรรณกรรมอีสานนั้น ก็ยังไม่ค่อยได้รับความสนใจจากนักวิชาการวรรณกรรมท้องถิ่นมากนัก

พญาคันคาก จัดเป็นนิทานเทพปกรณัมหรือตำนานปรัมปราซึ่งเป็นเรื่องอธิบายถึงโครงสร้างและระบบของจักรวาล มนุษย์ สัตว์ ปราภฏการณ์ทางธรรมชาติ คติความเชื่อ เช่น พญาแถนที่คอยดูฝนฟ้าให้มนุษย์ (ประคอง นิมมานเหมินท์ 2543: 95) พญาคันคากเป็นวรรณกรรมที่กวีได้ปรับเปลี่ยนให้เป็นวรรณกรรมชาดก อยู่ในชาดกนอกนิบาต จึงเป็นอีกเรื่องหนึ่งรวมอยู่ในวรรณกรรมพุทธศาสนาด้วย เพราะเป็นความเชื่อของ ชาวภาคอีสานที่ได้นิยมนำวรรณกรรมเรื่องพญาคันคากมาใช้เทศน์กันตลอดมาโดยเฉพาะพิธีกรรมที่เกี่ยวกับการขอฝนเพื่อต้องการให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล เช่นเดียวกับ การแห่บั้งไฟ ฉะนั้นในการเทศน์เรื่องพญาคันคากนี้ ชาวบ้านจะจัดเป็นพิธีใหญ่ และถือเป็นประเพณีเช่นเดียวกับการเทศน์ใน “บุญผะเหวด” (เทศน์มหาชาติภาคอีสาน) เริ่มต้นตั้งแต่การจัดสถานที่ และนิมนต์พระสวดคาถาปลาเคื่อ (ปลาช่อน) วันละ 108 จบ 3 วัน (ปัจจุบันได้ยื่นยอลงตามความสะดวก) และนิมนต์พระที่มีชื่อเสียงมาเทศน์ 2 ธรรมาส์ เรื่องพญาคันคาก (พจนีย์ เพ็งเปลี่ยน 2542: 2897) การที่จัดวรรณกรรมเรื่องพญาคันคากอยู่ในวรรณกรรมพุทธศาสนาด้วยเพราะว่า ความเชื่อของชาวบ้านในภาคอีสานเชื่อกันเช่นนั้น และเห็นว่าเป็นวรรณกรรมที่ใช้ในพิธีทางศาสนา กล่าวคือนิยมเทศน์ เพื่อขอฝนเช่นเดียวกับบุญบั้งไฟ (ธวัช ปุณโณทก 2525: 213)

อย่างไรก็ตาม การให้ความสนใจในเชิงศึกษาวิเคราะห์เรื่องสัตว์ในวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคากนั้น มาจากข้อสังเกตเนื้อหาที่กล่าวซ้ำถึง

เรื่องราวเกี่ยวกับสัตว์ที่ปรากฏอยู่ในตัวบทหลากหลายลักษณะ สัตว์เหล่านี้ส่วนใหญ่ถูกนำเสนอโดยมีจุดมุ่งหมายที่สัมพันธ์กับเรื่องราวทางศาสนา คือเกี่ยวข้องกับตัวละครมนุษย์ที่ถือกำหนดในฐานะพระโพธิสัตว์และเป็นสัตว์ปรากฏอยู่ในสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ลักษณะเช่นนี้ก่อให้เกิดคำถามว่า สัตว์ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับโลกทางศาสนามีบทบาทและความหมายทางวัฒนธรรมกับโครงสร้างความเชื่อทางสังคมอย่างไร ในบริบทดังกล่าวหลังสหัสวรรษใหม่ สัตวศึกษาจึงเป็นทั้งประเด็นและวิธีการมองที่เกิดขึ้นเพื่อท้าทายกรอบการศึกษาแบบภาพแทน โดยแสดงให้เห็นว่ามนุษย์เราจำเป็นต้องท้าทายกับขีดจำกัดของอัตลักษณ์และก้าวให้พ้นจากขอบเขตของตัวเราเพื่อไปสัมผัสกับความเป็นอื่น ซึ่งตัวอย่างที่ใกล้ตัวเราที่สุดตัวอย่างหนึ่งคือสัตว์ ไม่ว่าจะเป็นสัตว์เลี้ยงหรือสัตว์ป่า ซึ่งรายล้อมอยู่รอบตัวเราและมักจะถูกมองข้าม

ดังนั้นการศึกษาเกี่ยวกับสัตว์ในวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคากจะเน้นศึกษาการอุปลักษณะสัตว์และจริยธรรมของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ จากตัวบทวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคาก เอกสารวิชาการลำดับที่ 19 กลุ่มงานอนุรักษ์เอกสารโบราณ สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคาม บรรณาธิการโดย นิพล สายศรี ตีพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2555 ซึ่งต้นฉบับโบราณสำนวนนี้ได้จากหอสมุดแห่งชาติ นครหลวงเวียงจันทน์ สปป.ลาว จารด้วยอักษรไทยน้อย จำนวน 1 ผูก 77 หน้าลาน เพื่อตรวจสอบและแสดงให้เห็นความสำคัญของอนุภาคตัวละครสัตว์ โดยเฉพาะบทบาทและความหมายของสัตว์ในฐานะภาพตัวแทนของธรรมชาติ อันเป็นศูนย์รวมทางจิตวิญญาณ ซึ่งมีอิทธิพลต่อคติความเชื่อ อีกทั้งยังช่วยเปิดเผยความหมายในเชิงวัฒนธรรมที่ซ่อนเร้นอยู่และใช้เป็นเครื่องมือนำไปสู่ความเข้าใจโลกทัศน์เกี่ยวกับธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชาวอีสานและคนไทยกลุ่มอื่นๆ ที่รับรู้เรื่องสัตว์ที่ปรากฏในตำนาน นิทานหรือวรรณกรรมท้องถิ่น

สัตวศึกษากับแนวทางการศึกษาวรรณกรรม

งานวรรณกรรมมีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นกับโลกทางกายภาพ อันรวมถึงธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม งานเขียนที่กล่าวถึงธรรมชาติปรากฏให้เห็นตั้งแต่เริ่มแรกใน มหากาพย์กิลกาเมช (Epic of Gilgamesh) สมัยเมโสโปเตเมียโบราณ และมีให้เห็นเมื่ออยู่ในวรรณกรรมตะวันตกทั้งในสมัยคลาสสิก สมัยโรมันดึกและคริสต์ศตวรรษที่ 19 ในกรอบการวิจารณ์วรรณกรรม ธรรมชาติและสภาพแวดล้อมมักได้รับการพิจารณาอยู่ในหมวดฉากท้องเรื่อง (setting) อันเป็นองค์ประกอบสำคัญในทฤษฎีการศึกษาวรรณกรรม (พชรพรรณ บุญพร้อมมาก 2562: 377) โดยฉากท้องเรื่องนั้นมักจะปรากฏตัวละครสัตว์ซึ่งมีทั้งบทบาทเด่นและบทบาทรอง และมีความสำคัญต่อการพัฒนาท้องเรื่องสู่การคลี่คลายเหตุการณ์สำคัญต่างๆ

สัตวศึกษาจัดเป็นหนึ่งในกลุ่มแนวคิดหลังสหัสวรรษใหม่ สัตวศึกษาเป็นทั้งประเด็นและวิธีการมองที่เกิดขึ้นเพื่อท้าทายกรอบการศึกษาแบบภาพแทน โดยแสดงให้เห็นว่ามนุษย์เราจำเป็นต้องท้าทายกับขีดจำกัดของอัตลักษณ์และก้าวให้พ้นจากขอบเขตของตัวเราเพื่อไปสัมผัสกับความเป็นอื่น ซึ่งตัวอย่างที่ใกล้เราที่สุดตัวอย่างหนึ่งคือสัตว์ ไม่ว่าจะเป็นสัตว์เลี้ยงหรือสัตว์ป่า ซึ่งอยู่รายล้อมตัวเราและมักจะถูกมองข้าม (สุรเดช โชติอุดมพันธ์ 2560: 207) สัตวศึกษาเป็นสาขาที่มีความหลากหลายและเติบโตอย่างรวดเร็วเหมือนกับการวิจารณ์เชิงนิเวศ แต่ถึงอย่างไรก็ตาม ในขณะนี้สามารถระบุแนวคิดหลักบางประการได้แล้ว ซึ่งสามารถเป็นประโยชน์ในการจัดประเภท โดยให้ความสนใจกับวิธีการต่าง ๆ ที่ผู้คนเป็นตัวแทนของสัตว์ในภาพยนตร์ หนังสือ หรือบนยูทูป (Garrard 2012: 153)

ัญญา สังขพันธานนท์ (2560: 350-365) ได้จำแนกแนวทางรอบคืดสัตวศึกษาไว้ 3 แนวทางดังนี้

1. การศึกษาการนำเสนอภาพแทนของสัตว์ สัตวศึกษาในลักษณะนี้จะเน้นไปที่การศึกษาภาพแทน (representation) ของสัตว์ที่ปรากฏในตัวบทต่าง ๆ ทั้งในด้านกลวิธีการนำเสนอและภาพแทนของสัตว์ ซึ่งมีอยู่ 3 แนวทางใหญ่คือ 1) การนำเสนอภาพแทนของสัตว์แบบดี-เลว 2) การพรรณนาหรืออธิบายสัตว์ในงานเขียน และ 3) การศึกษาบริบทของการนำเสนอภาพแทนสัตว์ในวรรณกรรมในบริบทประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ในสัตว์

2. การศึกษาจริยธรรมของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์

สัตวศึกษาในลักษณะนี้ กล่าวได้ว่า เป็นแนวทางสำคัญของการวิจารณ์เชิงนิเวศ ซึ่งเป็นการตรวจสอบถึงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ในฐานะสิ่งที่มีชีวิตที่ไม่ใช่มนุษย์ ทั้งในแง่ของความเสมอภาคระหว่างมนุษย์กับสัตว์ การปฏิบัติของมนุษย์ที่มีต่อสัตว์ซึ่งเกี่ยวกับประเด็นของคุณธรรม จริยธรรมและสวัสดิภาพของสัตว์ เป็นอีกมิติหนึ่งของการนำเสนอสัตว์ที่มีนัยของความเมตตาสงสารเข้ามาเกี่ยวข้อง นักวิจารณ์เชิงนิเวศมองว่าการศึกษาในแบบเปรียบเทียบและใช้สัตว์อุปลักษณ์นั้น โดยแท้จริงแล้วเป็นการศึกษาที่ตั้งอยู่บนระบบคิดที่ยึดเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง (anthropocentric) การคิดใหม่เกี่ยวกับการศึกษาเรื่องสัตว์ในวรรณกรรมก่อให้เกิดแนวทางใหม่ของการวิเคราะห์เกี่ยวกับสัตว์โดยยึดเอาสัตว์เป็นศูนย์กลางในการศึกษา (animal-centric หรือ animal-standpoint criticism) คือการวิจารณ์ที่พยายามตรวจสอบการทำงานของวรรณกรรมที่มองว่าสัตว์ได้รับการปฏิบัติอย่างไร โดยการรื้อสร้างมุมมองใหม่ ๆ เกี่ยวกับสัตว์ เช่น การตั้งคำถามต่อการปราศจากตัวตน (absence) หรือจุดที่ถูกมองข้าม ความผิดพลาดและช่องว่างในตัวบทที่เกี่ยวกับสัตว์

3. การนำเสนอตัวตนและอัตลักษณ์ของสัตว์

การนำเสนอสัตว์ในลักษณะนี้เน้นไปที่การประกอบสร้างความเป็น

สัตว์และอัตลักษณ์ที่เกี่ยวกับสัตว์ ที่ผู้แตงนำเสนอให้เห็นในผลงานของเขา นักวิจารณ์เชิงนิเวศเห็นว่าการประกอบสร้างตัวตนและอัตลักษณ์ของสัตว์ สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ที่มักดำเนินไปบน พื้นฐานของมโนทัศน์ในการแบ่งแยกมนุษย์ออกจากสัตว์ ซึ่งถือว่าเป็นความคิดกระแสหลักของนักปรัชญาด้านสิ่งแวดล้อมชาวยุโรปที่มีประกอบสร้างความหมายให้กับสัตว์อย่างหลากหลาย

กล่าวโดยสรุป จากแนวคิดและวิธีการศึกษาของนักวิชาการข้างต้น ถือว่าสัตว์ศึกษาเป็นนวัตวิธียาสำหรับการศึกษาเกี่ยวกับสัตว์ใน วรรณกรรมที่มีความน่าสนใจ อันจะส่งผลให้ทราบถึงสิทธิและสวัสดิภาพ ของสัตว์ รวมไปถึงเรื่องของจริยธรรมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ เพราะสัตว์สามารถเป็นภาพแทนเชิงพฤติกรรมบางอย่างของมนุษย์ได้ หรือ แม้กระทั่งการกำหนดบทบาทหน้าที่ของสัตว์ในพื้นที่ที่มนุษย์ตั้งอยู่บนพื้น ฐานของมโนทัศน์ที่ว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลางว่าสัตว์นั้นมีบทบาทหน้าที่สำคัญ ต่อมนุษย์อย่างไร ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงนำเอาแนวคิดสัตว์ศึกษามาศึกษาตัว บวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคาก เพื่อเป็นการพินิจพิเคราะห์ใหม่ สำหรับวรรณกรรมท้องถิ่น

สังเขปวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคาก

กล่าวถึงเมื่อครั้งพญาหลวงเอกราชและนางสีดา ปกครองเมือ งอิทปัตถนคร ประชาชนมีความสุขสมบูรณ์กันถ้วนหน้า พระโพธิสัตว์เจ้าได้ ถือกำเนิดในครรภ์ของนางสีดาและประสูติออกมาเป็นคันคาก รูปร่าง เหลืองอร่ามดังทองคำ พระนางสีดารู้เสียพระทัยเป็นอย่างยิ่ง พระกุมารคัน คากจึงกล่าวกับพระมารดาว่า เป็นเพราะเวรกรรมแต่ปางหลัง หากเมื่อเติบโต ใหญ่จะมีรูปร่างที่งดงาม เมื่อชาวเมืองเห็นกุมารน้อยเป็นคันคาก ต่างก็เอา ไปพุดนินทาหัวเราะกันทั้งเมือง จึงเกิดปรากฏการณ์ลมพายุ ฝนตกฟ้าร้อง

แผ่นดินไหว ผู้คนต่างก็เกรงกลัวในบุญบารมีของกุมารคันคาก

เมื่อพญาคันคากได้ครองราชย์โดยมีพระนามว่า “ราชาท้าวพญา หลวงคันคากจักรแผ่นดินชัยโยแพ้ หมู่มาร” บรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายใน ชมพูทวีปต่างก็มาขออยู่ภายใต้ร่มบารมี รวมถึงพญาครุฑ พญานาค พญา หงส์ เหล่าบรรดาสัตว์น้อยใหญ่ ต่างก็พากันมาถวายตัวเป็นบริวารจนหมด ล้วน เป็นเหตุให้พญาแถนไม่พอใจเป็นอย่างยิ่ง พญาแถนจึงสั่งไม่ให้พญานาค ลงเล่นน้ำ เป็นเหตุให้เกิดความแห้งแล้ง ฝนไม่ตกมาyingโลกมนุษย์เป็นเวลา 7 ปี ทำให้พืชพันธุ์ธัญญาหารเหี่ยวเฉาตาย มนุษย์และสัตว์บนโลกมนุษย์ได้รับความเดือดร้อน จึงไปทูลให้พญาคันคากได้ทราบ พญาคันคากจึงไปยังเมือง บาดาลเพื่อถามพญานาคถึงรู้ถึงสาเหตุที่ฝนไม่ตกตามฤดูกาล พญาคันคาก จึงได้ยกไพร่พลสัตว์ขึ้นไปรบพญาแถนที่เมืองฟ้าเมืองสวรรค์

พญาคันคากสู้รบกับพญาแถน ด้วยไพร่พลสัตว์ไม่ว่าจะเป็น กบ เขียด อีงอ่าง ผีง ต่อ แตน มด ปลวก และอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ จนพญาคันคาก เอาชนะพญาแถนได้ จึงจับพญาแถนและให้พญานาคมัดไว้ พญาแถนขอ ยอมแพ้พร้อมกับขอมอบบ้านเมืองให้ปกครอง และสัญญาว่าจะส่งน้ำฝนลง มาตามฤดูกาลดังเดิม หลังจากนั้นฝนก็ตกลงมาyingโลกมนุษย์เป็นประจำทุก ปี

สัตว์ในวรรณกรรมอีสานกับมิติของการวิจารณ์เชิงนิเวศ

การศึกษาเกี่ยวกับสัตว์ในวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคาก เป็นการวิเคราะห์ทั้งในแง่ของเนื้อหาและกลวิธีการประพันธ์ โดยในแง่ของ เนื้อหานั้น ได้นำเสนอว่า “พญาคันคาก” เป็นวรรณกรรมอีสานที่นำเสนอ มุมมองต่อปัญหาสิ่งแวดล้อมและนำเสนอการแก้ไข ซึ่งเป็นการผสมผสาน คติความเชื่อของมนุษย์ระหว่างความเชื่อแบบดั้งเดิมกับพุทธศาสนาเข้าด้วย กันอย่างกลมกลืน กล่าวคือ “พญาคันคาก” นำเสนอความคิดที่ว่าด้วย

ต้นตอของปัญหาสิ่งแวดล้อมที่สังคมโลกกำลังเผชิญคือภาวะโลกรวน ซึ่งเป็นการตีแผ่ให้ผู้อ่านตระหนักถึงทัศนคติที่มนุษย์กำหนดให้ตนเองเป็นศูนย์กลางของสรรพสิ่งและยกตนมีสถานภาพสูงกว่าและมีอำนาจเหนือกว่าสิ่งมีชีวิตอื่น ๆ ส่วนในแง่ของกลวิธีการประพันธ์ที่สอดคล้องไปกับเนื้อหานั้น มีประเด็นอยู่ 2 ประเด็นหลัก ประเด็นแรกคือการใช้มุมมองตัวละครที่เป็นสัตว์ในฐานะตัวเชื่อมระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ ประเด็นที่สองคือบทบาทของตัวละครที่เป็นสัตว์ในฐานะผู้รักษาสสมดุลของระบบนิเวศ ดังจะกล่าวโดยสังเขปต่อไปนี้

1. ภาพแทนของ “สัตว์” ในวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคาก

“พญาคันคาก” คือตัวละครสัตว์ที่ถือกำเนิดในฐานะของพระโพธิสัตว์ โดยที่ เดวิด คินส์ลีย์ (2551: 196-197) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า “วรรณกรรมในพุทธศาสนาที่เรียกว่า ชาดก ที่เล่าเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า ในหลาย ๆ เรื่องกล่าวถึงผู้ที่จะเป็นพระพุทธเจ้าในรูปของสัตว์ในเรื่องราวเหล่านี้ พฤติกรรมของตัวเอกแสดงให้เห็นถึงจริยธรรมของศาสนาพุทธตามแบบฉบับแล้ว ตัวเอกที่เป็นสัตว์จะประกอบกรรมด้วยความเมตตาอย่างใหญ่หลวง เช่นยอมสละตนเองแก่เพื่อนสัตว์ที่กำลังหิวโหย” ซึ่งพญาคันคากก็มีลักษณะ ที่แปลกกว่าตัวละครเอกอื่น ๆ ในวรรณกรรมอีสาน คือมีรูปร่างเป็นคางคก มีผิวพรรณวรรณะดังทอง ทั้งยังมีบทบาทโดดเด่นและมีความสำคัญต่อการดำเนินเรื่อง รวมถึงบรรดาสัตว์ต่าง ๆ ที่สามารถต่อสู้กับพญาแถนกับไพร่พลจนได้รับชัยชนะนั้น จากการศึกษาพบว่าภาพแทนสัตว์ในวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคาก มี 2 ประการ คือ 1) สัตว์ คือ อำนาจของธรรมชาติที่มีเหนือมนุษย์ 2) สัตว์ คือ อำนาจศักดิ์สิทธิ์ ดังจะได้นำเสนอพอสังเขปต่อไปนี้

1.1 สัตว์ คือ อำนาจของธรรมชาติที่มีเหนือมนุษย์

ในประเด็นนี้ ผู้วิจัยจะชี้ให้เห็นว่า สัตว์ คือ อำนาจของธรรมชาติที่มี

เหนือนมนุษย์ ซึ่งพินิจพิจารณาแต่พญาคันคากไปจนถึงบรรดาสังสาราสัตว์ต่าง ๆ ที่ได้ยกพลไปรบกับพญาแถน ดังความตอนหนึ่งที่เล่าว่า เมื่อพญาคันคากประสูติ บรรดานางสนมพากันหัวเราะเยาะว่าพระโอรสที่ประสูติออกมานั้นมีรูปร่างเป็นคางคก ซึ่งคางคกที่เวลานั้นกลับมีผิวพรรณดังทอง ในขณะที่บรรดานางสนมหัวเราะเยาะอยู่นั้น ก็เกิดปาฏิหาริย์ เมฆบดบังท้องฟ้า เกิดพายุพัดรุนแรง แผ่นดินไหว ผู้คนล้มระเนระนาด ดังความความว่า

เขาก็	เห็นอุปท้าว	นามหน่อโสมสัตว์
	บาคานเป็น	คากคำตัวน้อย
เขาก็	แซวแซวท้วง	ทั้งเมืองหัวสนั่น
	อุปแจ่มเจ้า	กุมมารน้อยต่างคน
ค้อมว่า	เขากล่าวต้าน	หัวอุปกุมमार ดังนั้น
	เลยเล่าเมโฆบด	มีดมั่วคองฟ้า
	เค่งเค่งก้อง	ฝนลงอากาศ
	ลมพัดไม้	ควยค้อมสู่ล้า
	เหมือนดังภูเกลื่อนกลิ้ง	เพลงกระจัดแตก
	คิ่นคิ่นก้อง	คือฟ้าผ่าเผเสียง
	ธรณีพื้นผิง	รู้ลิไหวหวั่น
	คือดังลมปั่นป่วน	ทะเลงพื้นแผ่นดิน
	ฝูงหมู่คนระนาวล้ม	ให้แตกเป็นกระจวน
	ก็เพื่อบุญบาแข็ง	ข่มคนทั้งค่าย
อันนี้	เป็นแต่ชะเจ้า	กุมमारคั่นคาก จริงแล้ว
	ฝูงหมู่คนจึงตั้ง	เลยย่านสิ้นสาย

(นิพล สายศรี 2555: 20-21)

ทั้งนี้ จะเห็นได้ว่าคางคกจะเป็นสิ่งมีชีวิตที่พบเห็นได้ทั่วไปในธรรมชาติ แต่เรื่องเล่าทางวัฒนธรรม ตำนาน และพิธีกรรมเกี่ยวกับสัตว์ชนิดนี้ไม่ใช่เรื่องธรรมดา คางคกมีความเกี่ยวข้องกับพลังเหนือธรรมชาติซึ่งหยั่งรากลึกในความเชื่อของผู้คน คางคกยังเชื่อกันว่าเป็นตัวแทนของพระเจ้าหรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นสัญลักษณ์ของความเชื่อพื้นบ้าน พุทธศาสนา ฝน และความอุดมสมบูรณ์ (Lin & Hongsuwan 2024: 20) ในตัวบท คำเรียกว่า “คากค่าน้อย” คือรูปร่างของพญาคันคากผิดแปลกไปจากตัวละครเอกอื่น ๆ ในวรรณกรรมอีสาน กล่าวคือไม่ได้มีรูปร่างเหมือนมนุษย์ แต่กลับมีรูปร่างเหมือนสัตว์ ที่อยู่ในฐานะของพระโพธิสัตว์ ที่มาจากมิตินิจิตวิญญาน ซึ่งเมื่อประสูติออก บรรดานางสนมหัวเราะเยาะเย้ย ว่ามีรูปลักษณ์ผิดแปลกไปจากมนุษย์ จนเกิดเหตุการณ์อัศจรรย์ทางธรรมชาติหลาย ๆ เหตุการณ์ ซึ่งอาจตีความได้ว่า พญาคันคากที่อยู่ในรูปร่างของสัตว์นั้น คืออำนาจของธรรมชาติที่มีเหนือมนุษย์ ซึ่งมนุษย์ไม่สามารถหยั่งรู้ได้ ดังที่ มาร์แชล ซาห์ลินส์ (2562: 218) กล่าวไว้ว่า “พืชและสัตว์สำคัญต่อมนุษย์ในแบบที่ภูมิทัศน์ ดวงดาว สภาพภูมิอากาศ หรือแม้แต่สิ่งสร้างอื่น ๆ ก็มีความเป็นมนุษย์เช่นเดียวกัน ซึ่งก็หมายความว่าสิ่งเหล่านี้มีสถานะเป็นบุคคลที่มีคุณสมบัติของความเป็นมนุษย์ และในบางครั้ง สภาวะของความเป็นมนุษย์ที่ดำรงอยู่ในสิ่งต่างๆ เหล่านี้ก็ปรากฏตัวทั้งในความฝันและในนิมิตของมนุษย์เอง เฉกเช่นเดียวกับมนุษย์ทั่วไป สปีชีส์อื่นๆ ที่มีสถานะเป็นบุคคลนั้นมีจิตวิญญานหรือได้รับมองจิตวิญญานมาจากวิญญานที่มีอำนาจมากกว่า” ดังเช่นเหตุการณ์เมื่อตอนที่พญาคันคากรับฟังปัญหาภัยพิบัติที่เกิดขึ้นบนโลกมนุษย์จากถ้อยคำของมนุษย์ และลงไปเมืองบาดาลเพื่อถามพญานาคถึงต้นสายปลายเหตุของปัญหาดังกล่าว รวมถึงเหตุการณ์ครั้งยกไพร่พลสัตว์ไปสู้รบกับพญาแถน ดังความว่า

แต่นั้น	ภูธรทำว	พญาหลวงคั่นคาก
	พระกัโฆคะตีกลอน	กล่าวหมายเห็นถ้อย
บัดนี้	เฮาก็เคื่องใจดัง	นัทที่ฝนเงินชาด
	เฮาจมาฮอดไ้	ถามเค้าบ่อฝน

(นิพล สายศรี 2555: 36)

การสอบถามต้นสายปลายเหตุของภัยพิบัติบนมนุษย์ของพญาคันคากที่ซักถามพญานาคนั้นไขความให้เห็นว่า แท้จริงแล้ว สัตว์คืออำนาจของธรรมชาติที่มีเหนือมนุษย์ เพราะสัตว์เองมีสัญชาตญาณการรับรู้ธรรมชาติที่เหนือกว่ามนุษย์ สามารถเชื่อมต่อกับธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติได้ดีกว่ามนุษย์ ทำให้ภาพของพญาคันคากรวมถึงบรรดาสัตว์ต่าง ๆ คืออำนาจของธรรมชาติที่มีเหนือมนุษย์ ด้วยว่า การเข้าใจเข้าถึงและการรับรู้การเปลี่ยนแปลงของชาตินั้นถือว่าเป็นปรากฏการณ์ที่มนุษย์และสัตว์สามารถรับรู้ได้

1.2 สัตว์ คือ อำนาจศักดิ์สิทธิ์

ข้อพิจารณาเกี่ยวกับ “สัตว์” คืออำนาจศักดิ์สิทธิ์ เป็นสิ่งที่น่าสนใจให้พินิจพิเคราะห์ เพราะพญาคันคากเป็นสัญลักษณ์ของระบบความหมายที่ถูกประกอบสร้างขึ้นเพื่อนำเสนอความเชื่อของมนุษย์ต่ออำนาจศักดิ์สิทธิ์ซึ่งเป็นเรื่องของสิ่งที่มีผลต่อสภาพจิตใจมนุษย์ การยกระดับสัตว์ให้สูงขึ้นสู่สถานะ “ศักดิ์สิทธิ์” ที่มีความเหนือกว่ามนุษย์ จึงสื่อให้เห็นความเชื่อต่ออำนาจศักดิ์สิทธิ์ของมนุษย์และมีนัยยะที่สื่อให้เห็นว่าสัตว์ได้รับการปกป้องสวัสดิภาพของสัตว์และการเคารพต่อสัตว์ว่ามีความเท่าเทียมและอาจ มีความเหนือกว่ามนุษย์ ซึ่งเป็นการรื้อสร้างมายาคติแบบที่เอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง ดังที่ ดารินทร์ ประดิษฐ์ทัศนีย์ (2559: 82) ได้เสนอไว้ว่า “ผลของมายาคติกระแสหลักในวัฒนธรรมมนุษย์ที่ทำให้เราเชื่อมั่นว่า โลกถูกสร้าง

ขึ้นเพื่อรับใช้มนุษย์ และมนุษย์มีสิทธิที่จะควบคุมและดักดวงประโยชน์จากโลก” ดังความตอนหนึ่งที่เล่าถึงเหตุการณ์เมื่อครั้ง พญาคันคากอยู่ในฐานะของพระโพธิสัตว์และลงมาเกิดยังโลกมนุษย์เพื่อใช้ชาติ ดังความว่า

บัดนี้	จักกล่าวถึง	สิทธิเดชท้าว
	นามหน่อ	โพธิสัตว์
พระกั	ทงวิมาน	อยู่ดาวดึงส์ฟ้า
ฝูงหมู่	นางศรีแก้ว	สาวสวรรค์สามหมื่น
	งามยิ่งย่อย	เฝ้าแก้ววิ
พอเมื่อ	ถึงเขตชั้นต์	อายุชดพันปี ทิพย์นั้น
พระกั	สละคุณเมี้ยน	ลงใช้ชาติเวร
เจ้ากั	แย่งยังห้อง	เทวเกราช
	ศรีแจ่มเจ้า	เลยเข้าเกิดดอม
พระกั	ผยองคนเข้า	มโนทวารทางปาก
	ศรีแจ่มเจ้า	นางแก้วลวดฝัน
ฝันว่า	เดือนเพ็ญแจ่ง	เฮืองแสงเทิงทวง
	เสด็จแต่ฟ้า	ทะยานผ่ายล่วงลง

(นิพล สายศรี 2555: 19-20)

น่าสังเกตว่า การนิยามความหมายของพญาคันคากในฐานะสัญลักษณ์ของอำนาจศักดิ์สิทธิ์นั้น ไม่ได้เน้นที่มาจากफलผสมพันธุ์เนื่องจากพญาคันคากถือกำเนิดมาจากมิติของจิตวิญญาณตามความเชื่อในเรื่องพญาคันคากนั้น มาจากพระโพธิสัตว์ ซึ่งต้องลงมาเกิดยังโลกมนุษย์เพื่อบำเพ็ญบารมี อันเป็นอำนาจเหนือธรรมชาติที่เชื่อมโยงระหว่างโลกศักดิ์สิทธิ์คือสวรรค์กับโลกสามัญคือโลกมนุษย์ มาเป็นตัวกำหนดนิยามความหมาย

ของสัตว์ในมิติทางวัฒนธรรมผ่านตัวตนของพญาคันคากซึ่งมิใช่ผลผลิตทางวัฒนธรรมของมนุษย์ แต่ต้องมาจากการขอต่อ “อำนาจศักดิ์สิทธิ์” เท่านั้น ฉะนั้นพญาคันคากจึงเสมือนเป็นตัวเชื่อมระหว่างโลกสามัญและโลกศักดิ์สิทธิ์ เพราะตัวบได้กำหนดให้พญาคันคากซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ รับบัญชาของพระอินทร์ซึ่งอยู่ในโลกศักดิ์สิทธิ์ให้มาเกิดยังโลกมนุษย์นั้น หากการมองลักษณะการเป็นคู่ตรงข้ามกันระหว่าง “เมืองคน” กับ “เมืองเทพเจ้า” การสร้างตัวตนให้กับพญาคันคากจึงกลายเป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ที่เป็นตัวเชื่อมคู่ตรงข้ามข้างต้นได้

กล่าวโดยสรุปภาพแทนของสัตว์คืออำนาจธรรมชาติที่มีเหนือมนุษย์และอำนาจศักดิ์สิทธิ์นี้ เมื่อพิจารณาในมุมมองของการวิจารณ์เชิงนิเวศ เป็นการดำเนินไปตามแบบการอุปลักษณ์ที่ยึดเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง ด้วยการประกอบสร้างให้เป็นพระโพธิสัตว์ในแบบความคิดของชาวบ้าน คือเป็นมนุษย์หรือสัตว์ก็ได้ ความใกล้เคียงกับมนุษย์ ทั้งพฤติกรรม ความรู้สึกนึกคิดและการแสดงออก การนำเสนอในลักษณะเช่นนี้ อาจเป็นการเน้นให้เกิดความเข้าใจกลายเป็นสืสนวรรณกรรมท้องถิ่น โดยเฉพาะท้องถิ่นอีสานที่มีคติความเชื่อเรื่องธรรมชาติ อำนาจเหนือธรรมชาติ รวมถึงความเชื่อในศาสนา ทั้งศาสนาดั้งเดิมและพุทธศาสนา และการสื่อให้เห็นถึงทัศนะในการมองความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ บนพื้นฐานของมโนทัศน์ที่ว่ามนุษย์อยู่เหนือธรรมชาติ ว่าแท้จริงแล้ว มนุษย์ยังมีจิตสำนึกที่ว่า สัตว์คือภาพแทนของธรรมชาติที่เป็นอื่น มีอำนาจเหนือธรรมชาติหรือพลังอำนาจของธรรมชาติอันเป็นสิ่งที่มนุษย์ไม่สามารถควบคุมหรือหยั่งรู้ได้

2. จริยธรรมของความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ในวรรณกรรมอีสาน

ในประเด็นนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอบทบาทของสัตว์ในวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคากมาวิเคราะห์เพื่อให้เห็นถึงจริยธรรมของความ

สัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ ซึ่งบรรดาสัตว์ในดับทวารณกรรมดังกล่าว อยู่ในฐานะของสัตว์ป่าหรือสัตว์ที่อยู่ตามธรรมชาติ ซึ่งมีใช้สัตว์เลี้ยงอันเป็น ผลผลิตทางวัฒนธรรมของมนุษย์ แต่ก็สามารถกระทำจริยธรรมต่อมนุษย์ได้ เป็นที่สังเกตว่าอนุภาคเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ ปรากฏในดับทวารณกรรม เรื่องพญาคันคากนั้น เป็นการรื้อสร้างมายาคติที่ถือเอามนุษย์เป็นศูนย์กลาง และนำเสนอวิธีคิดรูปแบบใหม่ที่จะนำไปสู่ความเข้าใจและความยั่งยืนของ สรรพชีวิตทั้งหมดทั้งมวลบนโลกภายใต้เงื่อนไขของระบบนิเวศเดียวกัน

2.1 สัตว์ในฐานะตัวเชื่อมระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ

ข้อพิจารณาในประเด็นนี้ มาจากเหตุการณ์ภาวะโลกรวน จนเป็น เหตุให้โลกมนุษย์เกิดภัยแล้งติดต่อกันนานหลายปี เกิดความทุกข์ยากไปทั่ว ทุกหนแห่ง มนุษย์จึงได้ทูลต่อพญาคันคากว่าได้รับความเดือดร้อนอย่างไร พญาคันคากจึงรวบรวมไพร่พลสัตว์ เดินทางขึ้นไปบนเมืองฟ้าของพญาแถน ซึ่งวิธีการขึ้นไปต้องอาศัยจอมปลวกเป็นหนทางสู่เมืองฟ้า ดังความตอนหนึ่ง ว่า

พระก็	บายเอาค้อน	ไปตีจุมปลวก
	เตชะค้อน	เพื่อนพั่นแผ่นดิน
	พญาปลวกฟ้า	ฮีบออกมาเพียร
	หลายฮ้อยกือ	โกฏิแสนเหลीलัน
	ทูลขูลีไหว	พญาหลวงคันคาก
บัดนี้	เป็นเหตุฮ้อน	เมืองบ้านท่างฝน
	สูงงเอากันพร้อม	คุณทางช้อยนาน ภายพุ้น
	เสร็จที่ใจ	สะเนนภูขอกดอย
	อย่านานแท้	คุณพลันเร็วรีบ
	ให้ถึขึ้น	เถิงฟ้าฮอดแถน

เฮาจักยอพลขึ้น
ให้แถบส่วยน้ำฟ้า

เลวแถบมิหย่อน
เมืองนาคชุ่มเย็น

(นิพล สายศรี 2555: 38)

เมื่อพิจารณาจากตัวบทข้างต้น จะพบว่าเป็นสายใยเชื่อมโยง มิใช่
กำแพงที่ขวางกั้นระหว่างการเป็นมนุษย์และการเป็นสัตว์ แต่แท้จริงแล้ว
จะเห็นได้ว่าโลกทัศน์ใหม่ที่หากมองด้วยกรอบของสัตว์ศึกษาแล้ว มองว่า
มนุษย์กับสัตว์ต่าง ๆ ล้วนแต่มีวิวัฒนาการจากจุดเริ่มต้นเดียวกัน จำเป็น
ต้องพึ่งพาอาศัยกัน ดังสำนวนที่ว่า “น้ำพึ่งเรือ เสือพึ่งป่า” มนุษย์เป็นเพียง
สมาชิกภาพหนึ่งของธรรมชาติในระบบนิเวศเดียวกับสัตว์และธรรมชาติอื่น
ๆ ดังที่ เก่งกิจ กิติเรียงลาภ และ พนา กันธา (2567: 188) ให้เหตุผลว่า “บน
ฐานของภาววิทยาแบบไม่ได้ยึดมนุษย์เป็นศูนย์กลางกลับพบว่าทั้งสัตว์และ
มนุษย์ล้วนมีสถานะเป็นบุคคลและอยู่ภายใต้โลกเดียวกันที่ไม่ใช่โลกที่แยก
ระหว่างโลกธรรมชาติกับโลกทางวัฒนธรรม” เป็นที่น่าสังเกตว่าตัวบทพญา
คันคาก ใช้ฉากที่พญาคันคากสั่งให้ปลวกก่อจอมปลวกเป็นหนทางไปสู่เมือง
ฟ้าเมืองแถนนั้น เป็นสภาวะที่เน้นให้เห็นความสำคัญของสัตว์ที่ช่วยเป็น
สะพานเชื่อมระหว่างโลกสามัญคือโลกมนุษย์กับโลกศักดิ์สิทธิ์เพื่อมิให้เกิด
การแบ่งแยกระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ และอำนาจเหนือธรรมชาติ ดัง
ความตอนหนึ่งที่กล่าวว่าหลังจากสงครามดังกล่าว พญาคันคากได้เสวย
ราชย์จนถึงสองแสนปีก็นิพพานกลับสู่เมืองฟ้าเมืองสวรรค์ หนทางไปสู่
สวรรค์นั้นเกิดเป็นเรือเขากาดเชื่อมระหว่างโลกมนุษย์และเมืองฟ้าเมือง
สวรรค์นั้นไว้มนุษย์ได้ไปมาระหว่างโลกมนุษย์กับเมืองแถน เพื่อเรียนวิชา
ต่าง ๆ จากแถน แต่เมื่อมนุษย์ไม่อยู่ในศีลธรรม แถนจึงทำลายเรือเขากาด
นั้นลง

2.2 สัตว์ในฐานะผู้รักษาสมดุทางนิเวศ

ข้อพิจารณาหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของบรรดาสัตว์ในวรรณกรรมอีสานเรื่อง พญาคันคาก คือปัจจัยที่ส่งผลต่อโลกมนุษย์เป็นอย่างมาก เพราะภาวะสงครามระหว่างพญาคันคากและไพร่พลสัตว์กับพญาแถนนั้น เป็นภาวะสงครามที่นำเสนอให้เห็นบทบาทของสัตว์ในฐานะผู้รักษาสมดุทางนิเวศ กล่าวคือเป็นความพยายามของสัตว์ที่พยายามช่วยรักษาสมดุทางนิเวศจากภาวะโลกรวน อันเป็นรูปแบบหนึ่งของปรากฏการณ์วิกฤตสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์และสัตว์เองต้องเผชิญเช่นเดียวกัน ดังความตอนหนึ่งที่เล่าว่า เกิดภาวะภัยแล้งติดต่อกันเป็นเวลา 7 ปี จนเกิดภัยพิบัติร้ายแรง ดังความว่า

แต่นั้น	รุกขามไ้	เป็นควันคฺงเมฆ
	คือดั่งไฟฟ้าไหม้แม่น้ำ	ทั้งฮ้อนแผ่นดิน
เมื่อนั้น	สะพรั่งพร้อม	ทุกหมู่เสนา
	เขากั้ทุลราชา	พระยอดเมืองเป็นเจ้า
บัดนี้	ฝนบ่ตกหยาดย่อย	ฮ้ำแผ่นดิน
	พืชผลาเลย	เล่าหายเสียเสี่ยง
	สันโกให้	ฝนลงฮ้ำแผ่นดิน
	บ่กล่าวเล่า	ผญาฝ้ายนบเห็น

(นิพล สายศรี 2555: 35)

วาทกรรมว่า “คือดั่งไฟฟ้าไหม้แม่น้ำทั้งฮ้อนแผ่นดิน” [เหมือนดังไฟไหม้แม่น้ำร้อนทั้งแผ่นดิน] นำเสนอให้เห็นปรากฏการณ์ภาวะโลกรวนโดยสภาวะดังกล่าวเกิดจากการที่มนุษย์ต่างให้ความสำคัญต่อ พญาคันคาก ผู้ซึ่งอยู่ในฐานะของพระโพธิสัตว์ จนทำให้พญาแถนเกิดความขัดข้องใจ

เนื่องจากมนุษย์ไม่เคารพนับถือตนเหมือนครั้งก่อนเก่า จนเป็นเหตุให้พญา
 แถนสั่งพญานาคไม่ให้เล่นน้ำเพื่อให้เกิดฝนตกตามฤดูกาล ซึ่งสร้างความ
 เดือดร้อนไปทั่วโลกมนุษย์ จนบรรดาสิงสาราสัตว์ต่าง ๆ ลั่นวาจาว่าจะต่อสู้
 กับพญาแถนด้วยวิธีการเช่นไร ดังความว่า

แต่นั้น	อังก์ว่ากูจักทำฤทธิ์ฮ้อง	ให้เจ้ายุแถนแตก ไปแล้ว
	ผัดแต่ไต้ลุ่มฟ้า	กูปย่านหย่อนไผ
กบว่า	กูจักสักกะโยงเต้น	ทำหัวแถนแตก ไปแล้ว
	ชาติที่แถนชี้แหล่	บมีแพ้หมุเฮา
เจียดไม่ว่า	กูจักชะชีขวยให้	ถมตาแถนบอด ไปแล้ว
เจียดแคงว่า	กูจักดีดหมุซ้าง	แถนลัมถ้าวตาย
เจียดตะปาดว่า	อย่าได้กล่าวต้านไว้	แก่กูพระองค์
	กูจักทำเตโซ	ผาบแถนทั้งค่าย
แต่นั้น	แอว่ากูจักทำตบะเต้น	เมื่อบนบังเมฆ
	แถนชี้ฮ้าย	บมีย่านหย่อนเข้า ง่ายแล้ว
แต่นั้น	เจียดขาลายเจ้า	จาหมุ่ทั้งหลาย
	สูนไ้อ์เฮ้เสียง	อาจสะหวาดายดู
	กูจักเมื่อลองให้	เห็นมือกูก่อน
	สูอยู่พี	คอยถ่าเบ็งกู ท่อนื้อ

(นิพล สายศรี 2555: 48)

จากตัวอย่างข้างต้น แสดงให้เห็นว่ามนุษย์ไม่สามารถต่อสู้ภัยทาง
 ธรรมชาติได้เพียงลำพัง จำเป็นต้องอาศัยสัตว์ซึ่งเป็นสมาชิกภาพหนึ่งของ
 ธรรมชาติเป็นผู้ช่วยในการรักษาสมดุลทางนิเวศ กบ อิงอ่าง และเจียดหลากหลาย
 ชนิด คือสัตว์สัญลักษณ์ของน้ำฝนอันจะนำมาซึ่งความอุดมสมบูรณ์ ซึ่งมี

ความสำคัญต่อมนุษย์ สัตว์ และพืชพันธุ์ต่างๆ บนโลก วาจาของบรรดาสัตว์ที่จะต่อสู้กับพญาคันคากนั้นจึงนำเสนอให้เห็นว่าสัตว์คือผู้รักษาสมดุลทางนิเวศ ดังที่ พนา กันธา (2564: 121) เสนอไว้ว่า “ภัยพิบัติทางธรรมชาติที่เกิดขึ้นได้เผยให้เห็นถึงความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กันที่แยกไม่ได้ระหว่างมนุษย์ สิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ และโลกหรือพื้นที่ที่มนุษย์และสิ่งอื่นๆ ดำรงอยู่ร่วมกัน ประกอบกับข้อเสนอเกี่ยวกับสัตว์และโลกธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลง ส่งผลให้เราต้องพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งที่ไม่ใช่มนุษย์ใหม่” จะเห็นได้ว่าตัวบทพญาคันคากใช้มุมมองของสงครามระหว่างพญาคันคากและไพร่พลสัตว์กับพญาคันคากในการนำเสนอให้ผู้อ่านได้ใช้จินตนาการทำความเข้าใจบทบาทของสัตว์ในฐานะเป็นผู้รักษาสมดุลของระบบนิเวศที่อยู่ในสถานะโลกรวน

สรุปผลการศึกษา

การศึกษาวิเคราะห์สัตว์ในวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคากนั้นทำให้เห็นภาพแทน 2 ประการ คือ ประการที่หนึ่ง สัตว์เป็นภาพแทนของอำนาจธรรมชาติที่มีเหนือมนุษย์ ซึ่งหากพิจารณาจะพบว่า สัตว์มีสัญลักษณ์ การรับรู้ภาวะแปรปรวนของธรรมชาติก่อนมนุษย์ ดังเช่นเหตุการณ์ที่มนุษย์บอกเล่าเรื่องราวภัยพิบัติให้พญาคันคากฟัง จนพญาคันคากนำไพร่พลสัตว์ไปรบกับพญาคันคากนั้น อาจตีความหมายได้ว่า สัตว์คืออำนาจธรรมชาติที่เหนือมนุษย์ เพราะการรับรู้และการยังรู้ถึงธรรมชาติได้ดีกว่ามนุษย์ ประการที่สอง สัตว์เป็นภาพแทนของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเชื่อมโยงกับสถานภาพของพญาคันคากที่ถือกำเนิดในฐานะของ พระโพธิสัตว์

รับบัญชาของพระอินทร์ซึ่งอยู่ในโลกศักดิ์สิทธิ์ให้มาเกิดยังโลกมนุษย์นั้น หากการมองลักษณะ การเป็นคู่ตรงข้ามกันระหว่าง “เมืองคน” กับ “เมืองเทพเจ้า” การสร้างตัวตนให้กับพญาคันคากจึงกลายเป็นอำนาจศักดิ์สิทธิ์ ที่

เป็นตัวเชื่อมคู่ตรงข้ามให้เป็นสายใยเดียวกัน

นอกจากภาพแทนข้างต้นแล้ว ยังพบว่า มีการนิยามความหมายให้กับสัตว์ซึ่งได้นำเสนอจริยธรรมความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสัตว์ 2 ประการ คือ ประการแรก สัตว์ในฐานะตัวเชื่อมระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติ แม้ความอหังการและเหิมเกริมของมนุษย์ที่กระทำต่อธรรมชาติและมุ่งหมายที่จะพิชิตธรรมชาตินั้น แต่เมื่อพิจารณาย้อนกลับสลับข้อวิพากษ์จะพบว่า เมื่อมนุษย์ประสบภัยพิบัติไม่ว่าจะด้วยเหตุผลใดก็ตาม มนุษย์ย่อมต้องพึ่งพาธรรมชาติเพื่อการดำรงชีวิต ประการที่สอง สัตว์ในฐานะผู้รักษาสมดุลทางนิเวศ ภาวะสงครามระหว่างพญาคันคากพร้อมไพร่พลสัตว์กับพญาเถนงนั้น สื่อให้เห็นว่า แท้จริงแล้ว สัตว์คือผู้รักษาสมดุลทางนิเวศ ซึ่งเป็นบทบาทที่มีความสำคัญเพราะทำให้โลกมีสภาวะเป็นปกติ

ทั้งนี้ ข้อค้นพบใหม่พบว่า สัตว์มิใช่เพียงภาพแทนของอำนาจธรรมชาติที่มีเหนือมนุษย์และอำนาจศักดิ์สิทธิ์เท่านั้น แต่เมื่อพิจารณาต่อไปพบว่าสัตว์ในวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคากเป็นภาพแทนของธรรมชาติทั้งหมดทั้งมวล ทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต และการนำเสนอภาพของปรากฏการณ์ทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมบนโลกมนุษย์นั้นได้ฉายภาพให้เห็นภาวะโลกรวนซึ่งมีสัตว์คือผู้ที่พยายามรักษาสมดุลทางธรรมชาติ

นอกจากนี้ การนำเสนอภาพปรากฏการณ์ทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เลวร้ายบนโลกมนุษย์แล้ว ตัวบทวรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันคากยังพยายามชี้ให้เห็นว่าความเป็น “มนุษย์” และความเป็น “สัตว์” นั้น อันที่จริงคือสภาวะที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน เพื่อการรักษาสมดุลทางธรรมชาติและระบบนิเวศอื่น ๆ ดังคำกล่าวของ จารุวรรณ ธรรมวัตร (2522: 158) ซึ่งชี้ให้เห็นว่า “วรรณกรรมเรื่องพญาคันคากได้นำเสนอให้เห็นความกังวลจากจิตสำนึกของชาวอีสาน เป็นที่ทราบกันทั่วไปว่า ชีวิตของชาวอีสานขึ้นอยู่กับธรรมชาติ ชาวอีสานทุกคนจึงใฝ่ฝันที่จะเป็นนายของธรรมชาติ เพื่อที่

จะบันทึกลงให้ผิดตามความต้องการของตน แต่ชาวอีสานก็ไม่สามารถทำได้ จึงสร้างนิทานเรื่องพญาคันตักตบสนองความต้องการและความเชื่อของตน” อย่างไรก็ตามหากมองโดยภาพรวมแล้ว อาจกล่าวได้ว่าแท้จริงแล้ววรรณกรรมอีสานเรื่องพญาคันตัก มีเป้าหมายคือการสร้างสำนึกเชิงนิเวศอันเป็นหมุดหมายสำคัญของการอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติอย่างยั่งยืนนั่นเอง

กิตติกรรมประกาศ

บทความวิจัยนี้มาจากโครงการ “สัตวินววรรณกรรมอีสาน : การศึกษาในมิติการวิจารณ์เชิงนิเวศ” โดยได้รับทุนสนับสนุนงานมูลฐาน (Fundamental Fund) ปีงบประมาณ 2566 และผ่านการรับรองมาตรฐานจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์แล้ว (รหัสโครงการ : HEC-0265-133) โดยคณะกรรมการจริยธรรมการวิจัย ในมนุษย์ มหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลอีสาน วันที่ 10 มกราคม 2566 และขอขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.รังสรรค์ นัยพรม ที่ให้ความอนุเคราะห์ตรวจทานและให้คำแนะนำ

ภาษาไทย

กรมศิลปากร, 2516. **ปัญหาพระยามิลินท์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ**. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ.

แก่งกิจ กิติเรียงลาภ และ พนา กันธา, 2567. **โลกหลากสายพันธุ์ : ผัสสะ จริยศาสตร์ และการอยู่ร่วมกัน**. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

จารุวรรณ ธรรมวัตร, 2522. **ลักษณะวรรณกรรมอีสาน**. มหาสารคาม: จินตทัศน์การพิมพ์.

เฉลิมวุฒิ วิจิตร, 2558. “สัตว์กับการกระทำทางจริยธรรมในพุทธศาสนาเถรวาท.” ใน จาตุรี ดิงศภัทัย และคณะ (บรรณาธิการ), **ดิน น้ำ ลม ไฟ ธาตุ จักรวาล พืช ภัยจากมุมมองมนุษยศาสตร์** (หน้า 167-202). กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.

ดารินทร์ ประดิษฐ์ศนีย์, 2559. **พินิจปัญหาสิ่งแวดล้อมผ่านมุมมองวรรณกรรมอเมริกันร่วมสมัย**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เดวิด คินส์ลีย์, 2551. **นิเวศวิทยากับศาสนา**. (แปลโดย ลภาพรรณ ศุภมันตรา). กรุงเทพฯ: แพลนพรีนติ้ง.

ธวัช ปุณโณทกม 2525. **วรรณกรรมท้องถิ่น**. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.

ธัญญา สังขพันธานนท์, 2560. “ใช่เพียงเดรัจฉาน : สัตว์ศึกษาในมุมมองของการวิจารณ์เชิงนิเวศ” ใน รื่นฤทัย สัจจพันธ์ (บรรณาธิการ), **ทฤษฎีกับการวิจารณ์ศิลปะทัศนะของนักวิชาการไทย** (หน้า 328-407). ปทุมธานี: นาคร.

นิพล สายศรี, 2555. **พญาคันคาก**. มหาสารคาม: หจก. อภิชาติการพิมพ์.

ประคอง นิมมานเหมินท์, 2543. **นิทานพื้นบ้านศึกษา**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ประเวศ อินทองปาน, 2559. **พระพุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อม**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

พจนีย์ เพ็งเปลี่ยน, 2542. “พญาคันคาก : วรรณกรรมศาสนา” ใน **สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 9**. กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.

พชรพรรณ บุญพร้อมมาก, 2562. “Ecocriticism นิเวศวิจารณ์ : วรรณกรรม ธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม โลก” ใน สุรเดช โชติอุดมพันธ์ (บรรณาธิการ), **นววิถี : วิถีวิทยาร่วมสมัยในการศึกษาวรรณกรรม** (หน้า 375-437). กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.

พนา กันธา, 2564. “หลากสายพันธุ์นิพนธ์ : วิถีวิทยาเกี่ยวกับโลกหลากสายพันธุ์” ใน ยุกติ มุกตาวิจิตร และ ชัชชล อัจฉนาภิตติ, **มานุษยวิทยาพื้นมนุษย์** (หน้า 95-126). กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน).

มาร์แชล ซาห์ลินส์, 2562. **อัสตดคตมายา : ภาพลวงตาของโลกตะวันตกต่อธรรมชาติมนุษย์**. (แปลโดย เก่งกิจ กิติเรียงลาภ และ พนา กันธา). กรุงเทพฯ: อิลลูมินันส์ เอดิชันส์.

สุรเดช โชติอุดมพันธ์, 2560. **สัตว์ศึกษา : สู่โลกหลังภาพแทน ในสุดแดน วิสฤทธิลักษณ์** (บรรณาธิการ), **สิ่งสารสัตว์ : มานุษยวิทยาว่าด้วยสัตว์และสัตว์ศึกษา** (หน้า 201-233). กรุงเทพฯ : มูลนิธิเพื่อการศึกษาประชาธิปไตยและการพัฒนา (โครงการจัดพิมพ์คปฟ).

ภาษาต่างประเทศ

Garrard G, 2012. **Ecocriticism**. New York: Routledge.

Lin J, & Hongsuwan P, 2024. “Symbolic Meanings of Frogs and Toads in The Myths and Rituals in the Greater Mekong Subregion” in **International Journal of Religion**. 5(3), 20-30.

